

Teisės aktualijos

BAUDŽIAMOJI ATSAKOMYBĖ IR JOS REALIZAVIMO FORMOS*

Egidijus Bieliūnas

Vilniaus universiteto Teisės fakulteto
Baudžiamosios teisės katedros docentas
socialinių mokslų daktaras
Saulėtekio al. 9, I rūmai, LT-10222 Vilnius
Tel. (+370 5) 236 61 67
El. paštas: Egidijus.Bieliunas@tf.vu.lt

Docento Romualdo Drakšo paskelbta monografija skirta labai aktualiai temai. Ilgus metus Lietuvos teisininkai ją nagrinėjo epizodiškai, dažnai tenkindamiesi paprasčiausia apžvalga, orientuota labiau į elementarius akademinio mokymo poreikius. Šiandien, sprendžiant iš pagausėjusių baudžiamosios atsakomybės tematikai skiriamų publikacijų, dalis iš kurių yra išplėtos iki solidžios apimties monografijų, šie klausimai tiriami kur kas nuodugniau ir intensyviau. Susidaro įspūdis, kad, suvokus savarankiškumą organizuojant nacionalinę baudžiamąją justiciją ir jos labai nuveikus pirmuosius neatidėliotinus darbus, šiuose baruose pradedama siekti naujos kokybės, remiantis ne vien abstrakčiomis idėjomis, bet ir kaupiama savo patirtimi. Toks uždavinys verčia aiškintis nebrandžias, kontroversiškas tezes, vis dar klaidžiojančias

baudžiamosios teisės teorijoje ir šios teisės taikymo praktikoje, reikia apsispręsti dėl fundamentalių kriminalinės doktrinos postulatų, taip formuojant tvirtesnę teorinę atramą tiek baudžiamųjų įstatymų leidybai, tiek specialistų, taikančių šiuos įstatymus, profesinei teisei sąmonei. Autoriaus apsisprendimas imtis šios temos rodo jo pastabumą, aktualijų pojūtį, subrandintą profesinę savimone, leidžiančią pasisakyti fundamentalios svarbos klausimais.

Struktūros požiūriu monografija turi savo logiką, išdėstyta palyginti nuosekliai, suskaidant tekstą į šešias dalis. Po lakoniškos tradicinės įžangos autorius pirmosiose dviejose darbo dalyse imasi plačiai apžvelgti baudžiamosios atsakomybės filosofinius pagrindus, jos sampratą ir principus. Dvi tolesnės dalys, pagal teksto apimtį plačiausios, yra skirtos bausmei ir baudžiamojo poveikio priemonėms kaip akivaizdžioms baudžiamosios atsakomybės realizavimo formoms. Paskutinės dvi monografijos dalys skirtos ne tokiems aiškiems klausimams –

* Vilniaus universiteto Teisės fakulteto Baudžiamosios teisės katedros docento, socialinių mokslų daktaro Romualdo Drakšo monografijos recenzija: Drakšas V. „Baudžiamoji atsakomybė ir jos realizavimo formos: monografija. Vilnius: Justitia. 2008. 208 p.

nepilnamečiams taikomų auklėjamojo poveikio priemonių ir juridinių asmenų baudžiamosios atsakomybės problematikai. Sprendžiant iš šioms dalims monografijoje parinktos vietos ir jų pavadinimų, kuriuose nebeminimos baudžiamosios atsakomybės realizavimo formos, autorius nėra linkęs *a priori* primesti dėl jų savo nuomonę ir bent jau pavadinimuose apsiriboja neutralėsne pozicija.

Pažymėtina tai, kad autorius profesionaliai ir kūrybiškai panaudojo gausius, ypač teorinius, šaltinius. Jo žvilgsnis aprėpė ir skirtingas filosofines mokyklas, teisės sistemas, ir įvairius geografinius regionus ar valstybes skirtingais jų istorijos tarpsniais, ir publikacijas daugeliu kalbų. Rūpimu aspektu komentuojamos ne vien garsių praeities filosofų T. Hobbeso, B. Spinozos, I. Kanto, G. W. F. Hegelio, J. J. Rousseau pažiūros, bet ir šių dienų filosofų darbai. Ypatingas dėmesys skiriamas, pavyzdžiui, M. Foucaulto idėjoms, kurios į teisės mokslus keliau skinasi ištis nelengvai. Monografijos autorius tiesia tiltus tarp filosofinių doktrinų ir modernaus teisės mokslo, pateikdamas gausių nuorodų į H. Kelzeno, R. Dvorkino, H. L. H. Harto, R. A. Posnerio ir kt. veikalus. Pabrėžtinai dėmesingas požiūris ne vien į Lietuvos teisininkų – A. Vaišvilos, V. Pavidonio, V. Piesliako, G. Švedo, V. Mikelėno, E. Kūrio ir kitų publikacijas, tuo pernelyg stebėtis neturėtume, bet ir atrama į mūsų filosofų – Vydušo (Vilhelmo Storostos), A. Šliogerio, A. J. Greimo, L. Donskio, A. Degučio, E. Nekrašo, K. Rickevičiūtės bei kitų darbus ir idėjas, o tai bent jau baudžiamosios teisės doktrinoje tebėra greičiau išimtis, o ne taisyklė. Lygia greta su teoriniais dar-

bais monografijoje tiriami ir norminiai šaltiniai bei teismų praktika. Būtent šis platus užmojis svariai prisidėjo prie geros monografijos kokybės. Tie klausimai, kuriuos buvo imtasi tirti ar bent apžvelgti, išdėstyti dalykiškai ir nuodugnai, diskusine dvasia, nevengiant savarankiškų pastebėjimų ir komentarų. Apskritai akivaizdu, kad įdomiai parašyti daugelis darbo fragmentų. Savo turiniu jie gali praturtinti kiekvieną skaitytoją, palengvindami keblų baudžiamosios atsakomybės ir jos realizavimo klausimų suvokimą. Atlikto darbo lygį rodo ir tai, kad autorius žino teorinės minties spragas ar net sąmoningą tam tikrų klausimų ignoravimą. Nuorodos monografijoje į tai, ko nėra, jau pačios savaime atskleidžia autoriaus informuotumą, kartu jo galimybes tarti savo žodį. Šiuo požiūriu pavyzdys gali būti autoriaus išsakoma tezė (p. 39), kad Vakarų Europos teisės moksle teorinės diskusijos apie teisinės atsakomybės institutą nelaikomos svarbiomis ir naudingomis praktikai. Tiesa, šio teiginio ekspansija nėra perspektyvi, kai pereiname prie baudžiamajai teisei skirtų publikacijų. Jose atsakomybės tematika paprastai neapneinama, nors kartais ir nėra itin plėtojama. Nederėtų nutylėti ir dar vieno bruožo, kuris monografijoje nėra labai ryškus, tačiau įdėmesnio skaitytojo turėtų būti pastebėtas. Tai autoriaus asmeninė patirtis, sukaupia tiesiogiai dalyvaujant procesuose ir stebint baudžiamosios justicijos funkcionavimą iš vidaus. Atrodo, kad būtent ši patirtis leido prireikus atitolti nuo abstrakčių teisinių ar mokslinių šaltinių ir kartkartėmis išsakyti tam tikrus, dažniausiai kritiškus, praktinės justicijos vertinimus. Tokie vertinimai, pateikiami ne izoliuotai, bet atitinkama-

me kontekste, neatrodo esą deklaratyvūs, jie taip pat turi savo vertę ir negali būti ignoruojami. Pavyzdžiui, p. 140 yra len-tele išdėstyti duomenys apie pasitikėjimą Lietuvos teisės institucijų darbuotojais. Jie rodo, kad gyventojai labiausiai pasitiki notariais ir advokatais, o mažiausiai – policijos pareigūnais ir antstoliais. Prokurorų ir teisėjų vertinimas yra atsidūręs viduryje. O paties autoriaus nuomonė apie juos yra kur kas prastesnė (p. 119, 142, 211 ir kt.). Ko gero, tai dar vienas, nors ir aiškiai suasmenintas, bandymas atkreipti dėmesį į justicijos trūkumus, kartu būdus, kaip būtų galima juos ištaisyti.

Daugelio stipriųjų monografijos bruožų trumpoje recenzijoje, ko gero, nepavyks pakomentuoti. Nesinorėtų sudarinėti ką nors panašaus į skrupulingai apibūdinamą monografijoje nagrinėjamų klausimų katalogą. Konspektas, kad ir koks jis būtų vykęs, neišvengiamai iškreiptų ir suprimityvintų ar net nuskurdintų autoriaus mintis. Santrauka apskritai nebūtų geras dalykas, skatinantis domėtis pačiu leidiniu. Naudingiau, matyt, atkreipti dėmesį į jo bendrą kryptingumą ir į tuos fragmentus, kuriuose keliamos diskusinės idėjos, atskleidžiamos juridinės kolizijos, jų įveikimo būdai, nubrėžiamos atitinkamos teorinės perspektyvos, teikiami pasiūlymai įstatymų leidėjui ir pan. Pripažįstant, kad autorius geba leisti į polemiką ir išeiti iš jos išgaudamas logiškas išvadas, jo dėstomų argumentų jėga ne kiekvienu atveju yra pakankama, kad skaitytojas taptų visišku autoriaus pozicijų šalininku. Tarkime, itin įdomiai ir su nemenka įtaigos jėga parašyta monografijos paskutinioji dalis apie juridinių asmenų baudžiamosios atsakomybės problemati-

ką, tačiau kvietimas perkelti tokių asmenų atsakomybės klausimus iš baudžiamosios teisės į kitas teisės šakas, kas apskritai būtų įmanoma, reikalautų ir nuodugnesnės atitinkamų procesinių garantijų analizės. Yra ir kažkodėl monografijoje nutylėtų klausimų, dėl kurių skaitytojo profesinis smalsumas, kylantis iš autorių įpareigojančio knygos pavadinimo, gali likti nenumalšintas. Kaip tik toks nutylėjimas, nebent išskiriant nedidelį teksto fragmentą p. 122–124, akivaizdžiai išryškėja dėl daugelio BK 42 straipsnyje numatytų bausmių rūšių. Dalis iš jų – bauda, terminuotas laisvės atėmimas – taikomos bene dažniausiai. Vis dėlto tiriami ne šie, bet kiti – mirties bausmės eventualios restitucijos arba retai taikomo laisvės atėmimo iki gyvos galvos klausimai. Tokia dėmesio disproporcija nėra plačiau paaiškinta. Galima tik spėti, kad autorius neprisivertė klajoti jau pramintais takais ir sutelkė savo pastangas tomis kryptimis, kurios, jo manymu, atveria galimybę pasisakyti dėl naujausių ar labiausiai ginčijamų klausimų. Beje, ši monografijos ypatybė, kylanti iš problemų selekcijos, gali būti traktuojama kaip visiškai pozityvi. Pirmiausia ji rodo, kad autorius nėra užvaldytas iliuzinio siekio baudžiamosios atsakomybės fenomeną ištirti baigtinai, lyg brėždamas geometriškai tobulą apskritimą ir savo idėjomis visiškai užpildydamas jo plotą. Greičiau yra priešingai, pasirinktų klausimų gilesnis ištyrimas, duodantis tikslingus proveržius doktrinoje, juos skiriančiuose tarpuose atskleidžia naujas dėmesio reikalaujančias erdves, sutelkia profesinį interesą jas užimti, taip tarsi išlyginant priešakinį teorijos frontą. Taigi šiuo požiūriu įžangos teiginys apie

būtinybę problemos kompleksinę analizę atlikti mokslinių diskusijų metodu, t. y. kolektyvinėmis pastangomis, yra visiškai pagrįstas, o pati monografija tam suteikia gerų galimybių ir netgi postūmių.

Būtų sunku nepritarti knygos įžangoje suformuluotam požiūriui į keliamos tematikos svarbą. Autoriaus teigimu, nuo to, kaip suvokiama baudžiamoji atsakomybė ir kokių teisinių priemonių sistema sudaro jos turinį, turėtų priklausyti tiek praktinių, tiek teorinių patraukimo baudžiamajon atsakomybės klausimų sprendimas, nes nėra atskirų teorijos ar praktikos klausimų, abi šios sritys yra labai glaudžiai susijusios ir viena be kitos negali egzistuoti. Visoks teorinių problemų ignoravimas anksčiau ar vėliau neigiamai paveikia teisės praktiką. Išties šios autoriaus išsakytos nuostatos ne vien pabrėžia temos svarbą, bet ir skatina žvelgti į tiriamą problematiką plačiai, kartu atsargiai ir vengiant skubotų, pernelyg sureikšmintų išvadų. Tikrovės teorinis išskaidymas į kokius nors veiksnius ir pan. visada dvelkia dirbtinumu bei reliatyvumu. Tai dar labiau išryškėja, kai bandoma atlikti grįžtamąją operaciją ir vėl suvienyti atskirus išgrynintus veiksnius į visumą, taip dar sykį modifikuojant gaunamą bendrą vaizdą, kuris neišvengiamai tampa dar labiau atitrūkęs nuo analizuojamos tikrovės. Šiuo požiūriu yra paralelių su monografijoje (p. 13) pateikiamomis F. Nietzsche's mintimis, kad nėra nieko, išskyrus visumą, ir kad joks būties pavidalas negali būti traktuojamas kaip *causa prima*. Vis dėlto filosofiniams baudžiamosios atsakomybės aspektams, kad ir kokie jie būtų įdomūs, neprivalu suteikti pernelyg didelės svarbos. Recenzuojamoje monografijoje filo-

sofinių koncepcijų apžvalgai skirtoji dalis, manau, visiškai pakankama. Nepaisant šių koncepcijų skirtumų, bent jau mūsų civilizacinei erdvei įprastoje baudžiamajame justicijoje vyrauja gana panašūs praktinės veiklos pradai. Ši veikla yra vienaip ar kitaip apribota, sunorminta, standartizuota, turi bendrus tarptautinio lygmens vardiklius, taigi ir atitinkamai supaprastinta. Todėl protinga teorijos ir praktikos pusiausvyrą čia išties būtina. Šiuo požiūriu autoriaus pastanga derinti baudžiamosios atsakomybės kaip fenomeno teorinį apibūdinimą su jo praktinio realizavimo formų atskleidimu yra visiškai suprantama ir palaikytina.

Studijuojant tekstą patraukia dėmesį vienas itin įdomus monografijos bruožas – ritmingi ekskursai į tas sritis, kuriose lemiamą vaidmenį turi baudžiamąjį proceso teisės normos. Panašu, kad be šių teksto fragmentų išsiversti nebūtų buvę įmanoma. Antraip baudžiamosios atsakomybės ir jos realizavimo formų analizė atrodytų vienas pusė. Vis dėlto, nepaisant gausių nuorodų į baudžiamąjį procesą, teksto visuma iki galo taip ir neatskleidžia autoriaus pozicijos dėl baudžiamosios atsakomybės kaip teisės instituto šakinės priklausomybės. Kalbėdamas apie baudžiamosios atsakomybės esmę, autorius pabrėžia jos sąsajas su baudžiamąja teise, nors pastarąją, beje, traktuoja kaip platesnio konteksto sudedamąją dalį (p. 11). Toliau, rašydamas apie baudžiamosios atsakomybės principus, autorius komentuoja juos kaip būdingus baudžiamajai teisei (p. 51) ir t. t. Vis dėlto kai kur atvirai iškeliami ir baudžiamąjį proceso svarba. Antai nepilnamečių baudžiamoji atsakomybė apibūdinama kaip valstybės reakcija į padarytą nusikalstamą veiką

teisinėmis baudžiamosiomis, baudžiamosiomis procesinėmis prievartos priemonėmis, ribojančiomis šią veiką padariusio nepilnamečio teises ir laisves (p. 215). Taigi, vertinant teksto visumą, šiuo požiūriu akcentai varijuoja, komplikuodami galimybę matyti aiškų baudžiamosios atsakomybės, kaip teisės instituto, kontūrą. Norint šiuo klausimu diskutuoti, principines idėjas galima surikiuoti maždaug taip: a) baudžiamoji atsakomybė neįmanoma neturint jos faktinio pagrindo (veikos); b) realią būti atsakomybė įgauna tik atitinkamiems faktams atsidūrus baudžiamosios justicijos srityje; c) ši justicija neišsivaizduojama be baudžiamojo proceso. Todėl atrodo, kad baudžiamoji atsakomybė kaip teisės institutas galėtų būti pripažįstama tarpšakiniu institutu. Tokia traktuotė palengvintų baudžiamosios atsakomybės kaip fenomeno ribų atskleidimą ir kai kurių jos aspektų, ypač susijusių su atsakomybės procesinės evoliucijos etapais, apibūdinimą. Dėl šių priežasčių recenzijos autorius yra linkęs solidarizuotis su tais monografijos teiginiais ir argumentais, kurie peržengia ribas, būdingas išgrynintai baudžiamajai teisei (pvz., p. 53 ir kt.). Būtent tokiai atsakomybės traktuotei gerus pagrindus teikia Lietuvos Respublikos Konstitucijos 31 straipsnio nuostatos, kuriomis autorius nevengia vadovautis (pvz., p. 210–211). Baudžiamųjų įstatymų šiuolaikinė raida taip pat atskleidžia proceso normų skverbimąsi į tradicinius materialinės teisės šaltinius, ką jau kalbėti apie periodiškai leidžiamus specifinius įstatymus, akivaizdžiai turinčius įvairių teisės šakų normų. Čia pakaktų paminėti Baudžiamojo kodekso, Baudžiamojo proceso kodekso ir Bausmių vykdy-

mo kodekso įsigaliojimo ir įgyvendinimo tvarkos įstatymą, amnestijos aktus ir pan.

Jeigu bandytume komentuoti monografijoje tiriamus atskirus klausimus, palankių atsiliepimų turėtume išsakyti tikrai daug. Neplečiant tokio sąrašo, paminėtinos įdomios autoriaus mintys, išsakytos dėl kardomojo kalinimo įskaitymo į bausmę (p. 44), principo ir normos santykio (p. 48–49), blanketinių dispozicijų (p. 64), bausmės tikslų polifunkcinės sampratos (p. 109), visuomenės intereso (p. 115), teisingumo ir bausmės individualizavimo santykio (p. 119) ir t. t. Taikliai iliustruojami įstatymuose formalizuotų spekuliatyvių idėjų ir tikrovės neatitikties paradokсай, pvz., nuteistųjų iki gyvos galvos, pagal įstatymą perkeltų iš kalėjimo į pataisos namus, noras atlikti bausmę atskirai nuo kitų nuteistųjų, grįžti į tardymo izoliatorių-kalėjimą (p. 191–192). Gyvai ir kūrybiškai dalyvaujama diskusijose dėl baudžiamojo ar auklėjamojo poveikio priemonių pripažinimo / nepripažinimo baudžiamosios atsakomybės realizavimo formomis. Kibiai tiriama juridinių asmenų baudžiamosios atsakomybės problematika, kurioje kiti baudžiamosios justicijos specialistai nuo šiol tiesiog nebegalės ignoruoti autoriaus išsakytų idėjų ir išvadų. Vis dėlto vienu kitu atskiru klausimu autoriaus pozicija lieka ne iki galo aiški, todėl pakomentuotina.

Monografijoje nestinga pasiūlymų įstatymų leidėjui tobulinti tą ar kitą teisės normą, bet jų galėtų būti ir daugiau. Pavyzdžiui, mūsų teisinėje sąmonėje tik sumaištį kelia tvirtinimas, kad atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės yra tokios atsakomybės realizavimo forma. Tokia formu-

luotė šiaip jau turėtų reikšti visišką atsakomybės nebuvimą. Vis dėlto, išigilinus į šios tezės argumentus aiškėja, kad pasmerkimas valstybės vardu, taip pat sudarantis atsakomybės komponentą, tokiais atvejais išlieka, taigi atsakomybė bent iš dalies yra realizuojama, o atitinkamas sprendimas yra tokio realizavimo forma. Vadinasi, būtų neblogai pakoreguoti baudžiamojo įstatymo formuluotes taip, kad aiškiai būtų matoma, jog po to, kai kaltininko poelgis valstybės vardu įvertinamas neigiamai ir pasmerkiamas, atitinkamu sprendimu šis asmuo atleidžiamas tik nuo to, ką galima įvardyti kaip tolesnę, likusią baudžiamąją atsakomybę.

Nėra iki galo aiškios atsakomybę apibrėžiančios lingvistinės konstrukcijos, kuriose vartojami terminai „neigiamos pasekmės“ kaltininkui (p. 11), „neigiama visuomenės ar valstybės reakcija“ (p. 37–38) ir pan. Ši terminija literatūros šaltiniuose komentuojant baudžiamosios atsakomybės klausimus išties vartojama gana dažnai, tačiau kelia abejonių. Jeigu galvotume panašiai kaip ir autoriaus mėgstamas mąstytojas M. Foucaultas (p. 90), kad valsty-

bė privalo reaguoti į nusikalstamų veikų padarymo atvejus, tai ji turi neapsiriboti vien pasmerkimu ir negatyviu vertinimu, bet kartu privalo veikti pozityviai, aktyviai, surasti kaltininkus, atimti ar suvaržyti jiems galimybę daryti naujas nusikalstamas veikas, paskui juos resocializuoti, be to, išpėti potencialius kaltininkus elgtis nenusikalstamai ir t. t. Taigi požiūris į nusikalstamas veikas išties yra toks, kuriuo išreiškiamas tokių veikų bei jas padariusių asmenų smerkimas, tačiau reakcija į visa tai turėtų būti kažkas daugiau negu paprastas negatyvus vertinimas ir įgauti aktyvias, pozityvias atoveiksmio formas. Tai ypač išryškėja pabrėžiant procesinės veiklos reikšmę realizuojant baudžiamąją atsakomybę.

Recenzijoje išdėstytos pastabos ir čia nepaminėti, bet skaitant patirti išpūdžiai duoda pagrindo išvadai, kad aptarta monografija yra svari ir įtaigi, kelia daug minčių ir idėjų, atneša naudos tiek baudžiamosios teisės ir jai giminingų teisės šakų teorijai, tiek jų taikymo praktikai. Tai išties reikšmingas autoriaus mokslinių siekių įgyvendinimo etapas.

Įteikta 2009 m. sausio 26 d.

Priimta publikuoti 2009 m. balandžio 10 d.